

DOI: <https://doi.org/10.54937/dspt.2024.24.3.13-41>

The Manners of Interventions in the Sacral Objects in a Historical Overview Until the End of the 19th Century in the Slovak Enviroment. An Attempt at a Typological View

Spôsoby zásahov do sakrálnych objektov v dejinnom prehľade do konca 19. storočia v slovenskom prostredí. Pokus o typologický pohľad

Andrej Botek

Abstract

Interventions in the sacral objects have their real causes and are characterized by specific manifestations in the material scope. In following post I want to describe the method of handling the older substance in a historical overview up to the end of the 19th century. Then a qualitative change occurs, requiring a different formal and evaluation approach. The classification of this evaluation is not a cause that conditioned the intervention, but its typological side. The targeted interventions were often repeated during several developmental and stylistic stages. I am interested in the very characteristics of dealing with an older substance in the material – spatial and expressive sense. The examples that I present are illustrative, while there are mainly focused on the Slovak country.

Keywords: Sacral architecture. Classification of interventions. Historical periods. Newforms. Rebuildings. Annexes. Typology.

Úvod

Sakrálna architektúra je špecifickou oblasťou architektonickej tvorby, ktorá nás sprevádza prakticky od najstarších dôb. V uvedenom príspevku sa sústreďujeme na chrámy kresťanského vyznania. Kresťanský chrám nadobudol počas stáročí významy, ktoré často v istej etape zdôrazňovali iný aspekt jeho významu. Kresťanský chrám je tak symbolom putujúceho ľudu, ale zároveň aj symbolom Cirkvi, Ježišovej prítomnosti medzi svojím ľudom (Filipek, 2000, s. 7). Jeho podoba sa utvárala najmä od doby milánskeho ediktu a jej vývoj v rôznych obdobiach prinášal dobové transformácie (Pojsl, 2004). Práve fakt kontinuity sakrálnych objektov cez celé vývinové obdobie poskytuje možnosť špecifikácie základných nosných znakov a ich transformáciu v konkrétnych

slohových podmienkach. Nakoľko zákonitosti tvorby jednotlivých slohov (kompozícia, proporcia, tvaroslovie) majú pre to-ktoré obdobie všeobecnú platnosť, ich aplikáciu nachádzame, samozrejme, aj v oblasti sakrálneho prejavu. Možno povedať, že v minulých obdobiach (najmä v románskom období, gotike a baroku) bol chrám typickým prejavom tvorby, na ktorom sa základné slohové charakteristiky najvýraznejšie uplatňujú (Botek, 2005a, s. 9). Sakrálna architektúra súčasne vyjadruje aj aktivitu spoločenstva – priestorové usporiadanie zhromaždenia za účelom konkrétneho liturgického prejavu¹.

Zásahy do sakrálneho objektu majú svoje reálne príčiny a v hmotnom rozsahu sa vyznačujú konkrétnymi prejavmi. Príčinami zásahov do historickej substancie sakrálnych stavieb som sa venoval v inom článku (Botek, 2024). V nasledujúcom príspevku chcem priblížiť spôsob manipulácie so staršou substanciou sakrálnych objektov v historickom prehľade do konca 19. stor., keďže potom nastáva kvalitatívna zmena, vyžadujúca odlišný formálny a hodnotiaci prístup. Dôvodom je skutočnosť, že práve v 19. stor. sa výrazne mení celkový vzťah k historickej architektúre ako pamiatke a do tvorby, ktorá priamo zasahuje do staršej substancie, sa vnášajú dovtedy neznáme, alebo len ojedinele sa prejavujúce hľadiská (Karasová, 1991, Botek, Ksiažeková, 2022). Je jasné, že miera zásahu do substancie a jej povaha záviseli od samotnej príčiny i stupňa aktuálneho povedomia (a závisia od nich dodnes).

Ide tu o celú škálu širokých možností zásahov do starších substancií a postupného nárastu objektu do dnešného výsledného stavu. Uvedené zásahy sa svojím zacielením často opakovali počas viacerých vývinových – slohových etáp. Teda ten-ktorý princíp zásahu (v zmysle typologickom) často má vzhľadom na slohovú používanosť prierezový charakter. Preto v nasledujúcom delení sa venujem klasifikácii „typologickej“ povahy zásahu s tým, že udávam jej rozvrstvenie vo viacerých slohových obdobiach. Isteže, dá sa vysledovať preferencia určitého konkrétneho spôsobu, resp. jeho početná prevaha, v konkrétnom štýlovom období. Takto zacielenú analýzu však nepokladám pre účely tejto práce za prvoradú. Skôr ma zaujímajú samotné charakteristiky narábania so staršou substanciou v zmysle hmotovo-priestorovom a výrazovom. Príklady, ktoré predkladám, sú ilustračné, pričom uprednostňujem domáce prostredie. Hoci podávam istú „typologickú“ klasifikáciu, väčšina objektov s ich postupným hmotovým nárastom a zmenami počas dlhého historického vývoja je výsledkom kombinácie rôznych spôsobov zásahov a nie je možné jednoduché „zaškatuľkovanie“ do prijatých kategórií. Postihnutie charakteru zásahov v minulých obdobiach umožní neskôr uvažovať o kontinuite, kontraste či vnášaní nových riešení v súčasnom období.

¹ Nemožno však zabúdať na ďalšiu črtu kresťanského prežívania – a tou je samota. Prejavuje sa však nie vo všeobecnom, ale v konkretizovanom rozhodnutí jedinca, napr. aj pri vstupe do rehoľného spoločenstva. Porovnaj: Tkáčik, 2020.

Posvätná tradícia miesta

V tomto prípade chcem podať akési úvodné zdôraznenie významu posvätnosti miesta sakrálnnej stavby, ktoré sa aj po jej zániku dá vystopovať v pamäti lokálneho spoločenstva. Nejde tu o samotný zásah na lokalite, ale o mieru uvedomenia si faktu, ktorý uvedené miesto ozvlášťuje a dodáva mu svojský význam, vyňatý z profánneho priestoru. V samotnom kresťanskom učení má podstatné miesto tradícia (Kondrla, 2013, s. 604)². Natoľko dôležité, že z teologického hľadiska je popri písanom posvätnom texte – Biblii, druhým zdrojom kresťanskej vierouky. Nakoniec, kresťanstvo sa ohlasovalo najprv formou ústneho svedectva – „kerygmy“, ešte pred vznikom novozákonných spisov – evanjelií a apoštolských listov. Ústnu tradíciu zaznamenávali cirkevní otcovia prvých storočí a relatívne rýchlo sa pri riešení teologických otázok tradícia používala. Aj tradícia posvätného miesta bola v celom stredoveku veľmi silným spôsobom vnímaná. Zvlášť od doby, ako sa kostoly začali konsekrovať³, predstavovalo miesto chrámu posvätný okrsok, zvláštnym spôsobom spojený s posvätnými skutočnosťami. Preto často aj po faktickom zániku samotnej stavby pretrvalo povedomie celé stáročia v podobe miestnych toponýmií, poukazujúcich na niekdajšiu existenciu sakrálnnej stavby (Botek, 2005a, s. 48). Často práve takéto odkazy slúžia ako návod archeológom na určenie potenciálneho miesta bádania a následným objavom⁴.

Realizácia na staršej lokalite – novostavby

Tradícia posvätného miesta teda viedla k realizácii sakrálnych objektov na miestach starších zaniknutých substancií. Nové stavebné realizácie, vzniknulé na miestach zaniknutých sakrálnych objektov teda môžeme vnímať ako reakciu na už zmienenú tradovanú posvätnosť lokality. Na uvedený jav je množstvo príkladov a sú v mnohých prípadoch doložené písomne, i keď samotné hmotné artefakty bývajú definované až archeologickým, prípadne architektonicko-historickým výskumom⁵. Mnohé stredoveké kostoly vznikali na mieste starších objektov tak, že pôvodný rozsah mnohonásobne prekročili

² Najucelenejšie to platí o katolíckej vierouke, kde tradícia je chápaná ako druhý zdroj Božieho Zjavenia. Naproti tomu protestantské cirkvi podľa zásady „Sola Scriptura (Iba Písmo)“ tradíciu chápu len pomocne, nie ako nutný vieroučný aparát.

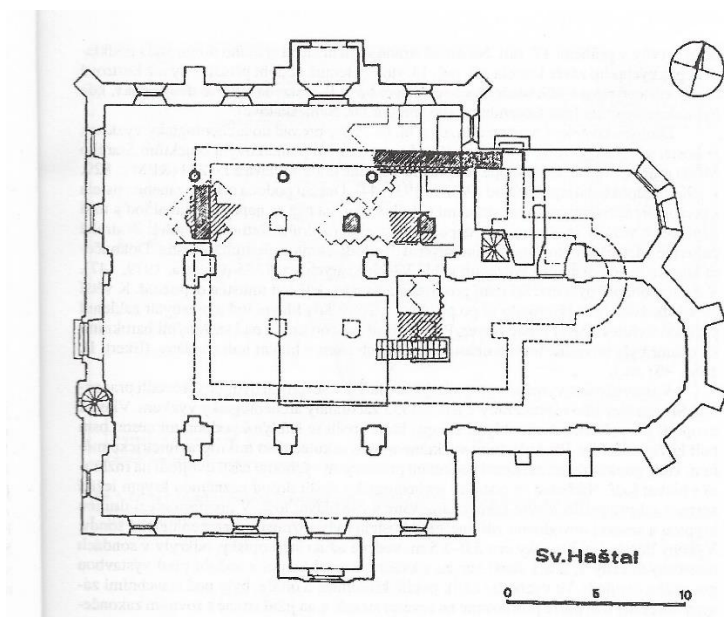
³ Bližšie k otázke konsekrácie: Pomfýová, 2021.

⁴ Aj dávno zaniknuté lokality nesú napr. chotárne názvy odkazujúce na všeobecné určenie – „Kostelisko“, „Kláštôrisko“, alebo zachovávajú odkaz bývalého patrocinia – „Jánsky vrch“. Sústreďenie archeologického výskumu na takýchto lokalitách spravidla vedie k nálezom neznámych zaniknutých architektrúr. Aj takéto lokalizovanie pomohlo napr. pri odkryve veľkomoravského kostola v Modré pri Velehrade (Morava), alebo veľmožského dvorca s rotundou nad obcou Ducové (lokalita „Kostelec“), nehovoriac o rozsiahlom archeologickom výskume komplexu „Kláštôrisko“ v Slovenskom raji.

⁵ V našich podmienkach vidíme takéto počiny už na úsvite dejín našej architektúry. Kostol č. 2 na hradisku pri Mikulčiciach bol realizovaný na mieste staršej sakrálnnej stavby, pričom o jej pôdorysnom type nemáme jasné vedomosti. Zachoval sa z nej len fragment muriva.

a často integrovali len malé fragmenty starších murív. Napr. gotická katedrála v Remeši uchováva v podzemí relikť staršej stavby z merovejského obdobia. Podobne aj v podzemí baziliky San Clemente v Ríme sú zachované zvyšky stavby zo starokresťanského obdobia, kde bol pochovaný jeden z našich vierozvestcov, solúnskych bratov – sv. Cyril (Konštantín – Filozof)⁶.

Ako príklad môžeme spomenúť kostol sv. Jakuba v Levoči, ktorý stojí na mieste staršej stavby, časť ktorej sa zachovala len v murive sakristie (Hromadová, 1979, s. 82). Dnešný katedrálly komplex v Košiciach začali budovať na začiatku 15. stor. taktiež na mieste pôvodného jednolodového farského kostola, postihnutého požiarom (Kahoun, 2002a, s. 47). Väčšinou býva pomer medzi pôvodným objektom a novým taký výrazný, že nemá zmysel tvarovo, či rozmerovo obe substancie porovnávať (napr. gotický kostol sv. Haštala v Prahe zo 14. stor. niekoľkonásobne presahuje zaniknutý románsky kostol. Huml, 1996, s. 23-24). Pri kostoloch menších rozmerov – zväčša vidieckych, veľkostné rozdiely nie sú také značné.

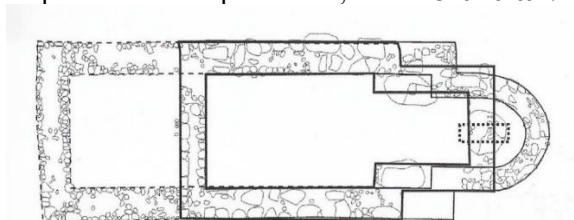
Obr. 01: Praha, kostol sv. Haštala, gotická stavba na mieste menšieho románskeho kostola. Zdroj: Huml, 1996, s. 24.

V praxi tu môže nastať z tvarového a rozmerového hľadiska viacero prípadov.

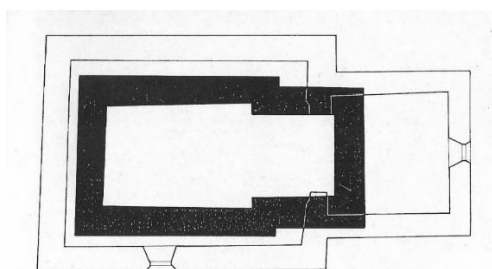
Novostavba od staršej **tvarovo a rozmerovo odlišná**. V uvedenému javu dochádza, ak nový objekt rešpektuje len miesto zaniknutej stavby, ale

⁶ Zachované sú i zvyšky fresiek z 10. (?) stor., znázorňujúce oboch slovanských vierozvestcov. Porovnaj: Kluckert, 1997, s. 412.

nijakým spôsobom sa neviaže na jej formu. Na mieste veľkomoravskej rotundy stojí jednoloďový stredoveký kostol sv. Michala v Starom Měste - Uherské Hradište (Hrubý, 1965, s. 182). Na miestach starších románskych kostolov stojí množstvo stredovekých vidieckych architektúr, ktoré sú na pôvodných tvarovo nezávislé. Za všetky spomeňme príklady kostolov v Otrhánkach, Bratke, za rakúske napr. Irlbach, Wenzebach, Hernwahlthann, Westen, Sinzing (Cordenau-Windauer, 2010, s. 209 a 213). V Nitre na Martinskom vrchu bol v románskom období postavený kostol na mieste ranostredovekého (možno veľkomoravského) objektu. Obidva boli jednoloďové stavby, starší bol kratší a zakončený rovným záverom, románsky bol dlhší a mal oblo pretiahnutú apsidu. Šírkovo boli stavby zhodné (RuttKay, 2011, s. 61). Nešlo tu o priamu inšpiráciu staršou predlohou, ale o kontinuitu v sakrálnosti miesta.

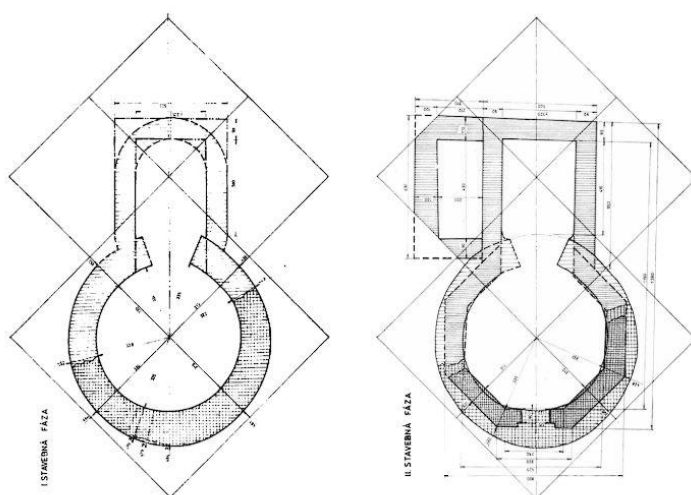

Obr. 02: Predrománsky a románsky kostol v Nitre na Martinskom vrchu – príklad tvarovej a rozmerovej rozdielnosti. Zdroj: RuttKay, 2011, s. 65, obr. 8.

Obr. 03: Kraskovo – superpozícia kostola zo 14. stor. na mieste staršej stavby. Tvarová zhoda, rozmerová rozdielnosť. Zdroj: Togner, 1989, s. 113.

Ak je novostavba **tvarovo totožná, ale rozmerovo rozdielna**, nový chrám opakuje formu staršieho, len vo zväčšených pomeroch. Spravidla sa to dialo priamym obostavaním staršej hmoty a následným strhnutím. Ranogotický kostol v Kraskove napr. vo zväčšených pomeroch opakuje pôdorysný typ staršej stavby (Togner, 1989, s. 113 a 174). Prípad, kedy je **novostavba rozmerovo rovnaká, ale tvarovo rozdielna**, predstavujú Stojany (Prešov). Na rotunde s oblou apsidou vzniká neskôr po jej zániku kostol s oktogonálnou loďou a rovným záverom, pričom dodržiava rozmerové pomery staršej stavby. Aj tento objekt zanikol a oba sú známe len z archeologického výskumu (Slivka, Javorský, 1984, s. 196).

Obr. 04: Stojany (Prešov), dve následné stredoveké etapy, tvarovo odlišné, ale rešpektujúce rozsah. Zdroj: Slivka, Javorský, 1984, s. 196.

Ojedinelo je novšia stavba presným **zopakovaním staršej**, pričom môže využívať pôvodné základy, alebo aj časti obvodových murív. Románsky kostol v Nitre-Dražovciach vznikol na základoch staršej stavby, pričom len apsida bola mierne tvarovo korigovaná (Ruttkey, 1997, s.15, Paulusová, 2011, s. 104-105). Podobne možno aj nadzemnú časť kostola v Nitre – Párovciach, ktorá je hmotovo priestorovým zopakovaním predrománskeho objektu (Barteková, 2014, s. 166).

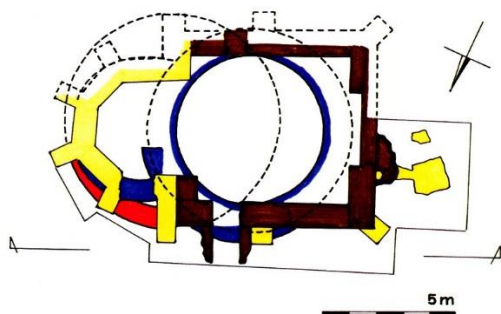

Obr. 05: Kostol v Nitre-Párovciach – novšia stavba na základoch staršej. Zdroj: <https://apsida.sk/c/2511/nitra-parovce>

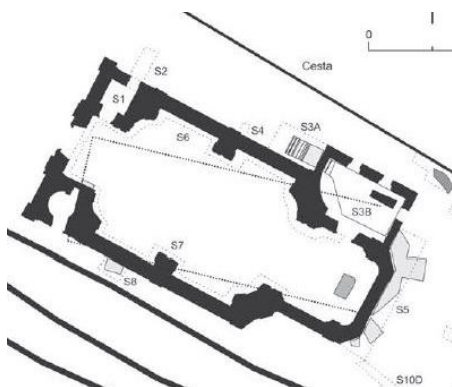

Obr. 06: Kostol v Nitre-Dražovciach – novšia stavba na základoch staršej.
Zdroj: <https://apsida.sk/c/7/drazovce>

Novostavby na mieste zaniknutých objektov môžu predstavovať aj **rôznorodosť foriém**. V Bratislave na bývalom predmestí sv. Vavrinca (dnes pred Starou tržnicou) máme postupnú realizáciu troch kaplniek nad sebou (v závislosti od nárastu terénneho horizontu), i keď s čiastočným posunom – ranorománsku rotundu, románsky rotundový karner a neskorogotický karner s polygónom (Hoššo, Lesák, 1999, s. 12-14). Z posledných nálezov môžeme spomenúť barokový kostol v obci Kovarce z rokov 1755–56, ktorý stojí na mieste gotickej stavby, zistenej archeologicky. Barokový kostol má odskočené rovné presbytérium, gotický bol približne rovnako dlhý, ukončený oktogonálne, pričom obe stavby sú voči sebe pootočené (Bielich, Bodoriková, Dörnhöferová, Rajnic, Piecková, Dubcová. 2020. s 385).

Obr. 07: Bratislava – nálezy viacerých rôznorodých stredovekých stavieb na jednom mieste. Zdroj: Hoššo, Lesák, 1999, s. 13.

Obr. 08: Kovarce – pôdorys barokového kostola a obvod zaniknutého gotického. Zdroj: Bielich a kol., 2020, s. 385, obr. 2.

Pri zväčšovaní sakrálnych objektov, vyvolaných či už kapacitnými, alebo reprezentačnými požiadavkami, bola staršia hmota často obostavaná a až po zaklenutí novostavby došlo k jej asanácii. Obostavanie objektu s jeho následným strhnutím bolo bežné hlavne pre stredovek (v románskom, ale najmä v gotickom období), ale objavuje sa aj neskôr. Okrem toho, že prínosom bola funkčnosť staršej stavby počas temer celej výstavby, isté obdobie tu pôsobil efekt „dom v dome“, ktorý koniec koncov má svoju paralelu v zachovávaní stavieb, nadobudnutejších pútnických, či inak zvláštne posvätný význam. Pre prípady, kedy po dokončení novostavby bola staršia zrútená, spomeniem zo zahraničných za všetky baziliku Santa Maria del Fiore vo Florencii. Táto veľkolepá stavba vlastne obostavala starokresťanskú baziliku Santa Reparata, k jej strhnutiu došlo r 1375⁷.

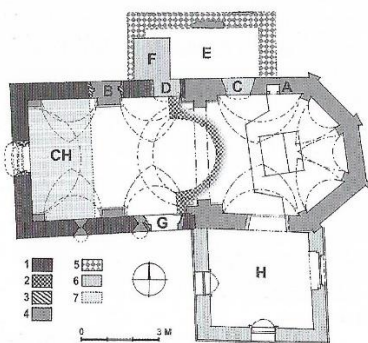
Prístavby

Charakteristický rys pre tento druh zásahov znamená, že k staršej substancii pridáva novú hmotu. Dochádza teda buď k jednorázovému, alebo postupnému nárastu celkovej hmoty. Z hľadiska slohového rozsahu môže ísť o zásahy v rámci jedného slohového obdobia, alebo počas viacerých slohových etáp. Na našom území dochádza k prístavbám už v najranejšej fáze výskytu architektúr. Mnohé veľkomoravské kostoly, ako sa dá vyčítať z archeologických nálezov, boli v priebehu krátkeho obdobia zväčšované prístavbami. Najlepším príkladom je predpokladaný biskupský chrám v lokalite Sady pri Uherskom Hradišti. K staršiemu sálovému kostolu s rovným uzáverom a krátkymi bočnými výstupkami (pol. 9. stor.) došlo k prístavbe opačne orientovanej lode s apsidou

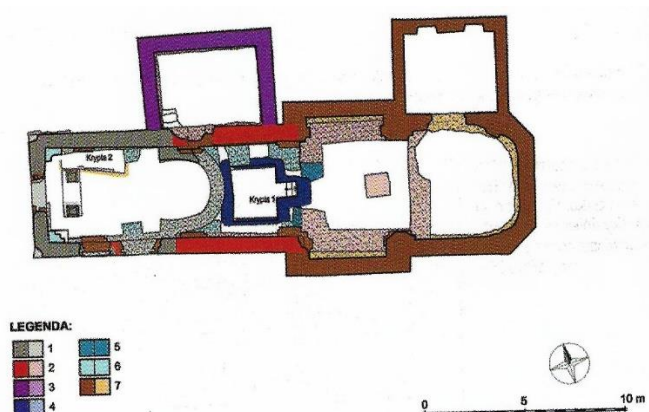
⁷ Samotná bazilika vznikala v priebehu 7. – 9. stor. Jej zvyšky boli objavené pri archeologických prácach r 1966 a sú prezentované pod úrovňou podlahy.

(2. pol. 9. stor.), ku koncu 9. stor. potom k malému mauzoléu a ďalšiemu priestoru asi hrovej komory (Galuška, 2014, s. 81-82).

Zväčšovanie objektu predĺžením sa môže diať aj tak, že sa v pozdĺžnom smere aditívne pridáva nová hmota. Ide o postupné narastanie objektu jedným smerom, pričom sa nová hmota priamo pripája na staršiu. Takýto aditívny nárast podporuje smerové pôsobenie a traktovanie objektu. Uvedeným zväčšovaním často dochádza k premene funkčnej náplne starších priestorov. Napr. pri dvojpriestorových objektoch (loď + presbytérium) môže dôjsť k zmene presbytéria na sakristiu a lode na presbytérium tak, že sa k staršej lodi pristaví nová, väčšia. Systémom takejto skladačky pôsobí i kostol vo Veľkých Chyndiciach. Pôvodne románske jednolodie s apsidou bolo v barokovom období zväčšené západnou hmotou, pričom pôvodná apside sa stala sakristiou a stredoveká loď prebrala funkciu nového presbytéria (Samuel, 2013, s. 139). Západným smerom bol predĺžený i kostol v Rači, pričom zásah sa výškovo i šírkovo prispôbil pomerom lode. Opačne bol predĺžený kostol vo Vítkovciach. Románsky kostol bol zväčšený východným smerom dlhým neskororenesančným presbytériom. Neskôr bola asanovaná severná sakristia a postavená nová južná (Bóna, Gažiová, 2011, s. 150-152). Východným smerom predlžovali aj pôvodne románsky kostol v Podhoranoch-Sokolníkoch, a to v gotike i baroku (Paterka, Bisták, Šimkovic, Tirpák, 2011, s. 175-177). Predrománsky kostol v Kostolňanoch pod Tríbečom (jednolodie s rovným záverom) bol rozšírený západným smerom najprv románskou štvorcovou hmotou so vstavanou vežou a emporou, neskôr novodobou hmotou (Bóna, 2014, s. 151-153; Válek, 2009, 183-185). V posledných prípadoch sa nemenila úloha starších priestorov. Západným smerom predlžovali i gotický kostol v Stročine (Suchý, Sabol, Viničková, Ďurčeková, Sendeková, 2010, s. 126).

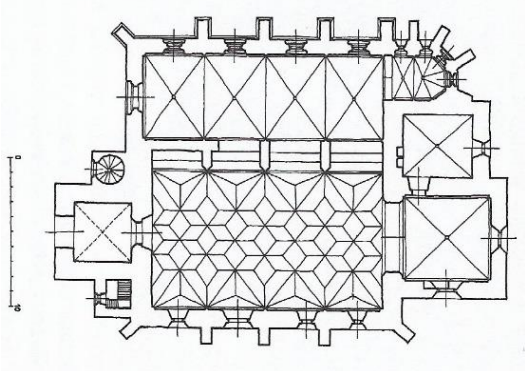
Obr. 09: Kostol vo Vítkovciach (Kuzmice). Predĺženie objektu na východ.
Zdroj: Bóna, Gažiová, 2011, s. 148, obr. 3.

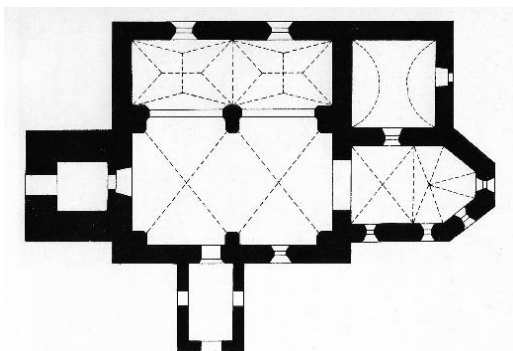
Obr. 10: Kostol v Podhoranoch-Sokolníkoch. Viacnásobné predĺžovanie na východ. Zdroj: Paterka, Bisták, Šimkovic, Tirpák, 2011, s. 181, obr. 6.

Prístavby bočných lodí rozširujú liturgický priestor pridávaním lodí pri dodržaní pôvodnej orientácie objektu. V zásade ide o jednostranné, alebo obojstranné prístavby, ktoré pôdorysne môžu zasahovať celú dĺžku, alebo len jej časť. Hlavným kritériom postihnutia takejto prístavby ako lode, je jej otvorenosť (načastejšie arkádovým spôsobom) voči dopĺňanej hmote, takže výsledný efekt je vizuálne scieľujúci.

Pri jednostrannom rozširovaní bočnými loďami vznikajú **asymetrické prístavby** (zostavy) – napr. dvojloďové priestorové dispozície. Menovať možno Šamorín (neskorománska prístavba severnej lode – Botek, Erdélyi, Pauliny, Vachová, 2016, s. 34), Spišskú Sobotu (neskorogotická bočná loď; Puškárová, Puškár, 1977, s. 71), Pukanec (neskorogotická bočná loď s vlastným presbytériom; Kresánek, 2009, s. 512) atď. Stredoveký kostol v Ochťinej (40. roky 14. stor.) rozšírili v 15. stor. o severnú loď, naopak južným smerom pristavali novú hmotu v 19. stor. k stredovekému kostolu v Rimavskom Brezove, pričom kostol preorientovali (Togner, 1989, s. 177 a 182).

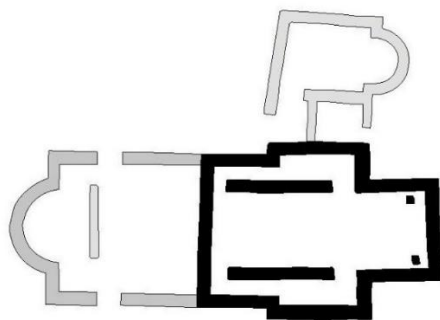

Obr. 11: Pukanec, Kostol sv. Michala. Asymetrická prístavba bočnej lode. Zdroj: Kahoun, 2002a, s. 61, obr. 49.

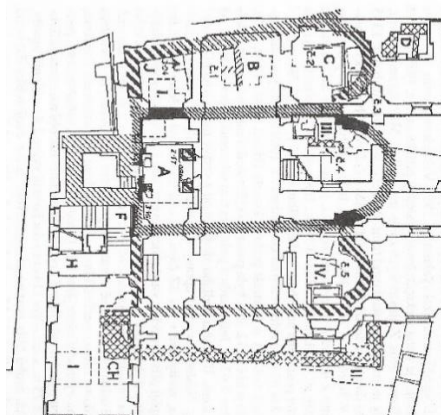
Obr. 12: Ochtiná, E.a.v. Kostol. Asymetrická prístavba bočnej lode. Zdroj: Togner, 1989, s. 97.

Pri **symetrických prístavbách** bočných lodí ide často o zmenu koncepcie jednolodia na trojlodie. Najčastejšie sa vyskytovali v stredoveku. Spomenúť možno Martin (neskorogotická prestavba na trojlodie; Kresánek, 2009, s. 601), alebo kostol v Kalinove-Hrabove, kde po roku 1785 staršiu románsku stavbu obojstranne zväčšili (Kaczarová, Botoš, 2006, s. 59). Petrovu Ves (gotické jednolodie rozšírené barokovými prístavbami na trojlodie). Obdobne symetrickými prístavbami v 18. stor. zmenili na trojlodie kostol v Podolínci (Šášky, 1981, s. 136). V Česku bol napr. románsky jednolod'ový kostol sv. Michala v Prahe rozšírený prístavbami dvoch bočných lodí nepravidelného priebehu cca v 13. stor. (Huml, 1996, s. 19-21)⁸.

Obr. 13: Uherské Hradiště – Sady. Sakrálny komplex s viacerými fázami prístavieb. Autori: Erdélyi, Vachová podľa Hrubého, úprava: Botek.

⁸ Objekt sa nezachoval, neskôr bol nahradený gotickou stavbou a neskoršími prestavbami.

Obr. 14: Kostol sv. Michala, Praha. Staršie jednolodie rozšírené obojstrannými prístavbami. Zdroj: Huml, 1996, s. 20.

Prístavby kaplniek – ide o typologicky i morfológicky rôznorodé formy, ktoré môžu nadobúdať rozličný pôdorysný a hmotový rozsah – od malých prvkov až po hmoty konkurujúce hlavnému priestoru. Niektoré z nich mali vlastné presbytéria, iné boli centrálnymi útvarmi, iné boli len jednoduchými prístavbami obdĺžnikového typu. Realizované boli vo všetkých slohových etapách. Pristavovali ich častejšie k lodiam, zriedkavejšie k presbytériám. Kaplnky vznikajú z potreby pre intimitu prehĺbenej zbožnosti a nie izolácie od liturgie hlavného priestorového článku (Kahoun, 2002b, s. 53). Pri väčších objektoch býva meradlom zatriedenia k typu kaplnky forma napojenia na hlavný priestor, ktorá má byť všeobecne uzavretejšia. Nie je to však jednoznačné pravidlo. Poznáme množstvo prípadov, kde došlo k realizácii viacerých kaplniek. Uvedený výsledok býva spôsobený postupným pridávaním v rámci jedného, alebo viacerých slohových období.

Jednostranné sú napr. neskorogotické prístavby „Zápoľského“ kaplniek ku kostolom vo Spišskom Štvrtku a Spišskej Kapitule. Prvá z nich je pohrebná a od lode je pohľadovo uzavretá. Druhý príklad je typom, kedy je kaplnka do susednej bočnej lode otvorená na celú šírku stien, čím sa priamo zapája do dispozície (Kahoun, 2002a, s. 83-85). Taktiež neskorogotické kaplnky bardejovského kostola (Kresánek, 2009, s. 876), prístavby kaplniek k domu sv. Martina v Bratislave (gotická a baroková), prístavby kaplniek františkánskeho kostola v Bratislave (gotická a baroková loreťánska), baroková centrálna kaplnka pri farskom kostole v Trnave (Kresánek, 2009, s. 26, 38-39, 180), ranobaroková mauzoleová kaplnka pri františkánskom kostole v Hlohovci (Kresánek, 2009, s. 203), neoslohová kaplnka pri kostole v Slovenskej Vsi a mnohé ďalšie.

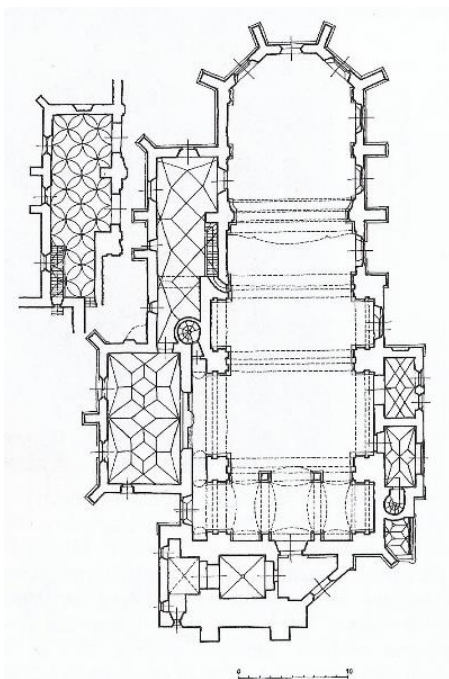

Obr. 15: Katedrála v Spišskej Kapitule – bočná prístavba Zápoľského kaplnky. Zdroj: <https://apsida.sk/c/3195/spisska-kapitula>

Obr. 16: Bratislava – baroková Loretánska kaplnka a gotická kaplnka sv. Jána pristavané ku kostolu františkánov. Foto: A. Botek

Obojstranné prístavby kaplniek – ak sú symetrické, zväčša bývajú výsledkom jedného zásahu. Napr. ranobarokové kaplnky vstavené medzi oporné piliere farského kostola sv. Mikuláša v Trnave pozdĺž oboch lodí (Kresánek, s. 180). Často aj ako výsledok jednej prístavbovej etapy nemusia byť symetrické, ani veľkostne rovnohodnotné. Spomenúť možno neskorogotické kaplnky prístavieb farského kostola v Banskej Bystrici (Kahoun, 2002a, s. 58).

Obr. 17: Banská Bystrica: kostol Nanebovzatia Panny Márie. Obojstranné prístavby kaplniek nesymetrické. Zdroj: Kahoun, 2002a, s. 58, obr. 46.

Obr. 18: Banská Štiavnica: kostol sv. Kataríny. Baroková prístavba kaplnky k presbytériu. Zdroj: Dvořáková, Tóthová, 1995, s. 30.

Prístavby doplnkových priestorov sú zásahy, ktorými sa k hmote pridávajú významovo menej dôležité, alebo podružné funkcie – ako sú sakristie, predsieni a pod. Tieto prístavby sa diali tiež vo všetkých slohových obdobiach a predstavujú nárast o hmotovo podružné priestory, najčastejšie k stredovekým objektom. Príkladmi môže byť Spišská Sobota (neskorogotickú sakristiu stavali zároveň s bočnou loďou, barokovú predsieň pristavali k južnému vstupu; Puškárová, Puškár, 1977, s. 71), Turčianske Jaseno (renesančná predsieň), Veľká (baroková predsieň), kostol sv. Kataríny v Banskej Štiavnici (renesančná predsieň), kostol v Revúcej (prístavba sakristie) a pod.

Zvláštnym prípadom sú prístavby realizované nie pri bočnej stene, ale v smere hlavnej osi. Vyvolané boli zväčša urbanistickými súvislosťami ovplyvňujúcimi pohľadové exponovanie. Napr. baroková kaplnka je pristavaná k záverečnej stene oktogonálneho presbytéria kostola sv. Kataríny v Banskej Štiavnici (Dvořáková, Tóthová, 1995, s. 31), alebo excentrická prístavba presbytéria v Spišskej Belej.

Prístavby nepravidelné sú rôzne individuálne riešené formy, závislé od konkrétnych priestorových i urbanistických pomerov, pričom často sú na objekte navrstvené rôznorodé zásahy rôznych historických období. Ako príklad možno uviesť Pečovskú Novú Ves – renesančný sieňový chrám s bočnou vežou dostal v baroku apsidu a bočnú kaplnku, podvežie bolo do priestoru otvorené a upravené na kaplnku, čím sa docielila krížová dispozícia.

Prístavby veží. Veža, ako významný znakový fenomén sakrálnej stavby (Botek, 2005a, s. 66), bola často dostavená v prípadoch, kedy v primárnej fáze nebola zrealizovaná. Najčastejšie dochádzalo k jej prístavbe pred vstupné priečelie, niekedy k bočnej časti a najmä v ranom stredoveku bola riešená sekundárnym vtiahnutím do pôdorysu (Dražovce, Kostol'any pod Tribečom). K veľkomoravskej centrále nad Nitrianskou Blatnicou bola veža predstavovaná zrejme koncom 17. stor. (Dorica, 2011, s. 119). Príkladom prístavby veží **v osi stavby** môže slúžiť kostol sv. Alžbety v Šaštíne – Strážoch (Kalinová, s. 174), centrála Všetkých svätých v Dechticiach (baroková veža k románskej hmote, farský kostol v Rožňave (klasicistická predstavovaná veža pred gotické murivo), kostol vo Svinici (gotická prístavba veže). Naopak, kostol v Slovenskom Pravne pristavali v 14. stor. k neskororománskej veži k bočnej strane (Kresánek, 2009, s. 192, 860, 596). Časté boli prístavby veží evanjelických kostolov na prelome 18. a 19. stor., po zrušení stavebných a formových obmedzení, daných ešte Tolerančným patentom.⁹ Obmedzujúce ustanovenia zrušil nástupca Jozefa II. – Leopold II. v roku 1797. Mnohé z veží boli zrealizované až

⁹ Tolerančný patent Jozefa II., vydaný v októbri 1781, zrovnoprávňoval protestantské viero-vyznania – evanjelické a kalvínske, ale aj pravoslávne a židovské. V tomto výnose sa povoľovali aj novostavby zmienených konfesií, avšak mali ešte obmedzujúce podmienky: nesmeli mať vežu, presbytérium viditeľné v exteriéri, zvony a situované mali byť mimo námestia. (Šášky, 1981, s. 145).

s väčším časovým odstupom, napr. k evanjelickému kostolu z 18. stor. v Jelšave pristavali vežu v 30. rokoch 19. stor. Netypicky pristavali vežu k evanjelickému (pôvodne katolíckemu) kostolu v Nižnej Slanej na východné ukončenie (Kresánek, 2009, s. 448, 453).

Časté boli aj **nadstavby** – zvyšovania veží alebo **zmeny ich zastrešenia**. Nadstavovanie a úpravy veží možno doložiť z veľkého množstva kostolov – napr. v skalickom farskom kostole, v Horných Vesteniciach (renesančné), Spišskej Sobote, Porube (barokové). Excentrickú vežu bardejovského kostola sv. Egídia nadstavali v neskorej gotike a aj v pol. 19. stor. (ešte pred regotizáciou). Možno uviesť aj osadené helmice na dvojveži trnavského farského kostola. Klariský kostol v Bratislave v baroku vymenil vežové ukončenie za helmicovú zostavu, ktorá bola pri regotizácii v 19. stor. nahradená (Bagin, Krajčí, 1988, s. 70).

Obr. 19: Poruba, kostol sv. Mikuláša. Stredoveká veža s renesančným kvádrovaním a barokovou helmicou. Foto: M. Šurin

Obr. 20: Renesančná atika na stredovekej veži kostola v obci Svinia z roku 1628. Zdroj: <https://apsida.sk/c/1410/svinia>

Špecifický rys priniesli renesančné úpravy veží spišských kostolov v súvislosti s používaním bohatej štítkovej atiky. Takto boli upravené staršie stredoveké veže v Harakovciach, Kežmarku, Chmiňanoch alebo Spišskom Hrhove. Kežmarok a Spišský Hrhov sú príkladmi vyspelého renesančného tvaroslovia, Harakovce sú jeho rustikalizujúcou aplikáciou (Kuhn, 1982, s. 52-53). Za najkrajšiu sa považuje atikové ukončenie stredovekej veže v obci Svinia, podobné so susednou v Chmiňanoch (Kresánek, 2009, s. 916). V barokovom období i 19. stor. často osádzali na telá stredovekých veží helmice zvonovitých tvarov.

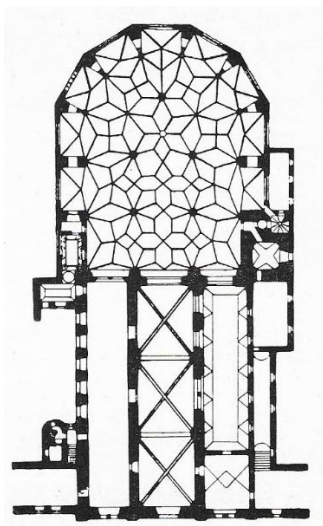
Prestavby

Ide o také zásahy, ktoré nielen pridávajú novú hmotu k staršej stavbe (ako pri prístavbách), ale aj časť objektu, alebo aj celý nahradzujú rozsahovo a výrazovo odlišnou novostavbou. Prestavba teda znamená výrazný zásah do staršej hmotnej substancie, kde nedochádza len k aditívnemu priradeniu novej hmoty, ale k priamym fyzickým intervenciám do pôvodného objektu.

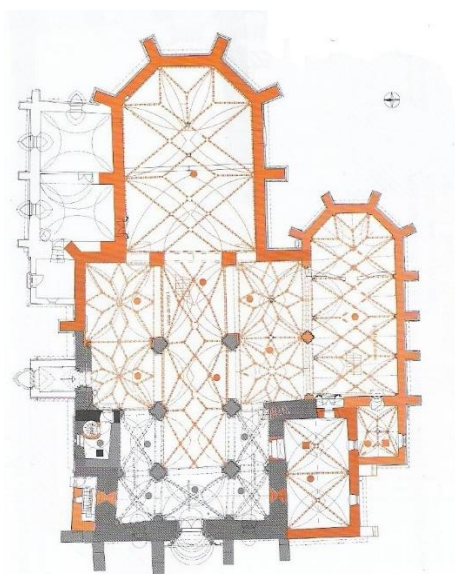
Prestavby spojené s asanáciou. Ide o prestavby, kde celá staršia hmota bola postupne strhnutá a na jej mieste vyrástla slohovo aktuálna novostavba s vlastným aktuálnym výrazom. Ako významný príklad uvediem

chrám sv. Petra v Ríme, pri výstavbe ktorého bola zrútená starokresťanská bazilika. Z množstva našich príkladov je to napr. neskorogotická prestavba kláštorného kostola v Hronskom Beňadiku, pri ktorej došlo k asanácii románskej stavby až do základov. Nová hmota širkoivo značne presahuje pôvodné trojlodie. Obdobne pri výstavbe Dómu sv. Martina v Bratislave zaniká neskororománsky prepoštský kostol (Bagin, Krajči, 1988, s. 47).

Prestavba **jedného funkčného prvku** má veľmi blízko k prístavbám a spravidla sa uskutočňuje spolu s nimi. Nahrádza samostatnú funkčnú časť novostavbou a napája sa priamo na staršiu ponechanú a spravidla neupravovanú časť. Najčastejšími zásahmi sú tu realizácie zväčšených presbytérií stredovekých kostolov, často rozmerovo dominujúce nad staršou loďou. Bývajú dlhšie a často riešené v šírke vlastnej lode. Spomenúť možno Spišskú Sobotu, či Spišskú Kapitulu, kde starší záver v 15. stor. nahradili rozsiahlym presbytériom (Puškár, Puškárová, 1977, s. 71, Janovská, 2010, s. 208). Z ostatných spomeňme Spišskú Belú, Rožňavu (farský kostol), alebo barokovú novostavbu presbytéria románskej baziliky v Čajakove. Dobrým príkladom je i františkánsky kostol v Salzburgu – v 15. stor. tiež postavili nové presbytérium, ktorého dĺžka sa približne rovná románskemu trojlodiu a jeho výška prevyšuje trojlodie asi o tretinu (Fuhrmann, 1965, s. 3-5).

Obr. 21: Františkánsky kostol v Salzburgu – prestavba presbytéria z 15. stor. k románskemu trojlodiu. Zdroj: Fuhrmann, 1965, s. 3.

Obr. 22: Spišská Kapitula – dostavba presbytéria, ukončeniam lode a kaplnky. Zdroj: Janovská, 2010, príloha XV.

Prestavby s využitím staršej substancie. Na rozdiel od totálnych asanácií, ako to je pri predošlom bloku, sa v týchto prípadoch ponecháva zvyšok staršej substancie a využíva sa v novej stavbe – buď ako konštrukčný prvok, alebo aj s jeho funkčným zapojením. Môže nastať viacero prípadov:

Začlenenie torza s novou funkciou Typickými príkladmi sú začleňovania častí rotúnd a centrál, ktoré v novej situácii sú využívané ako apsidy, či presbytéria novostavieb. Napr. Hamuljakovo, kde ranorománska centrála bola začlenená v románskom jednolodí (Kresánek, 2009, s. 108), podobne aj Badaň (Hudecová, 1995, s. 41), Kameňany (Togner, 1989, s. 173) a množstvo iných románskych rotúnd¹⁰. Ako záver je tiež využitá časť románskeho tzv. „Pribinovho“ kostola na nitrianskom hrade (Bednár, 2012, s. 151). Z mimoslovenských môžeme menovať napr. maďarskú Karcsu (Tajkov, 2012, s. 22).

¹⁰ V ostatnom čase sa neškolenými nadšencami rozširuje chybný názor, že rotundy boli ariánske stavby a ich neskoršie začleňovanie v úlohe apsid pri zväčšovaní kostolov je prejavom víťazstva katolicizmu nad ariánstvom! Tento omyl, ktorý sa nezakladá na žiadnom relevantnom dôkaze, je, žiaľ, hojne publikovaný a prednášaný!

Obr. 23: Rotunda v Badani začlenená do prístavby ako apsida. Zdroj: <https://apsida.sk/c/6823/badan>

Obr. 24: Rotunda v Kameňanoch začlenená do prístavby ako apsida. Zdroj: <https://apsida.sk/c/3192/kamenany>

Začlenenie hmoty ako substancie. Mám na mysli príklady, kedy pri celkovej prestavbe je staršia hmota čiastočne ponechaná a využitá ako stavebná podstata bez ponechania pôvodného výrazu. Je teda navonok prekrytá mladšími úpravami, pričom sú zamurované a neexponované aj časti výrazových prvkov (okná, portály a pod.). Románsky kostol v Liptovskom Mikuláši postupne prestavovali na dnešnú gotickú trojloďovú baziliku. Zvyšok pôvodnej stavby sa zachoval čiastočne v sakristii (Kresánek, 2009, s. 670). Časti starších substancií sú takto zachované v murivách mnohých kostolov (v Štítniku, Bardejove, Kežmarku, Dolných Lelovciach atď.). V niektorých prípadoch sa ponechaná časť prejavuje aspoň čiastočne ako hmota (stará sakristia bývalého farského kostola v Banskej Štiavnici; Dvořáková, Tóthová, 1995, s. 12).

Zásahy interiérové

Vkladanie klenieb súviselo so zlepšovaním reprezentačného charakteru objektu. Dochádzalo buď ku vkladaniu klenieb do pôvodne plochohostropých objektov, alebo k nahradzovaniu starších klenieb novými – z dôvodu výrazového, alebo z dôvodu ich poškodenia. Do pôvodne plochohostropých kostolov boli vložené klenby v Turčianskom Jasene (renesančná), alebo v kostole sv. Víta v Rusovciach (Botek, 2006, s. 48). Obdobnými úpravami vznikol celý rad dvojloďových spišských kostolov (Žehra, Poprad, Spišská Sobota, Danišovce atď.)¹¹. Renesančnú klenbu na prístenných pilieroch dostal aj gotický kostol františkánov v Bratislave (Šášky, 1981, s. 138).

Vylepšením klenbového obrazca boli neskorogotické zmeny klenieb farského kostola v Bardejove (v lodi aj presbytériu), spojené aj so zdvihnutím muriva (Kahoun, 2002a, s. 71). Ozdobnú renesančnú štukovú klenbu dostal kostol v Dražkovciach (Kresánek, 2009, s. 613), renesančne zaklenuli napr. farský kostol v Trenčíne (Šášky, 1981, s. 136), barokové klenby dostali napr. farské kostoly v Banskej Bystrici a Skalici (Kresánek, 2009, s. 538, 93). Zvláštnou kapitolou môžu byť úpravy rotúnd osádzaním kopúl spojených s nadstavbou murív a charakteristickým tvarom strieich s lucernami (Skalica, Bijacovce, Podolíneč).

Vkladanie alebo asanácie empor a chórov. V ranom stredoveku súviselo vkladanie empor s transformáciou chrámov na vlastnícke kostoly – to sú príklady Dražoviec či Kostol'ňan pod Trábečom (Paulusová, 2010, s. 108, Bóna, 2014, s. 151-152). Empory sa v renesancii zväčša vkladali do katolíckych kostolov, preberaných protestantmi. Takto vznikla celá rada empor zo 17. stor., (napr. v Ladzanoch, Turčianskom Jasene, Pôtore, Ratkovej, Příbelciach, Levoči). V 18. stor. sa realizovali empory napr. v Rimavskej Bani, Vyšnej Slanej, Roštári. Empory pozdĺž bočných stien dostal (spolu s klenbami postavenými na vtiahnuté piliere) farský kostol vo Zvolene (Šášky, 1981, s. 143). Naopak, po prebratí protestantských chrámov katolíkmi boli empory často odstraňované (jezuitský kostol v Bratislave; Filipek, 2010, s. 18). Vkladanie empor však súvisí i s dodatočným riešením miesta pre organ, prípadne spevácky chór. Platí to najmä pre kostoly žobravých rádov. V baroku bola vložená empora napr. vo františkánskom kostole v Bratislave (Bagin, Krajčí, 1988, s. 62), v neskorom klasicizme boli napr. vstavané organové empory v kapucínskych kostoloch v Bratislave a Pezinku (Botek, 2005b, s. 70, Babirát, 2018, s. 302). Organové chóry dostali i staršie evanjelické kostoly (Malé Zlievce, Malé Teriakovce...).

¹¹ Podrobnejšie: Žáry, 1986.

Obr. 25: Neskororenesančná klenba gotického kostola františkánov v Bratislave. Foto: A. Botek

Obr. 26: Organový chór vložený v 19. stor. do barokového kostola kapucínov v Pezinku. Foto: A. Botek

Zásahy do iných interiérových prvkov. V tomto prípade nemám na mysli interiérové mobiliárové prvky (ambony, sedesy a pod.), ale také, ktoré

sú spojené s konštrukčnou či dispozičnou stránkou. Ide tiež o prípady, keď je tangovaný iný hmotný interiérový prvok, napr. deliaceho charakteru – ikonostas, letner, chórová stena atď. K tomu dochádza, ak sa mení konfesný charakter chrámu (napr. medzi východným a západným obradom), ak rehoľný chrám sa mení na diecézny, alebo ak v priebehu vývoja uvedené konštrukcie prestávajú byť potrebnými. Takto boli v priebehu historických etáp odstránené viaceré stredoveké letnery kostolov žobravých rehoľí (klariský v Trnave, františkánsky v Bratislave)¹², resp. chórové steny pri rušených kapucínskych kostoloch¹³.

Zmeny tvaroslovných článkov a slohové úpravy objektov

Idie o množstvo úprav súvisiacich s rôznorodými zmenami – napr. otvorovej skladby – budovanie reprezentačnejších portálov, zväčšovanie štrbinových okien vysokými gotickými kružbami, zmeny gotických okien v renesancii a baroku atď, architektonickými článkami (rímsy, konzoly atď.), štukovými dekoráciami, zmenami klenieb a pod. Z množstva úprav spomeniem napr. nahradenie gotických okien renesančnými – Bratislava, kostoly františkánov a klarisiek; nahradenie gotických okien ranobarokovými – Rača atď. Pri týchto zásahoch nejde o priestorový nárast, ale o zásah do vizuálnej podstaty objektu pri ponechaní pôvodného hmotového rozsahu.

Obr. 27: Bývalý kostol klarisiek v Bratislave. Nahradenie gotických okien renesančnými. Gotické okno ponechané v 1. poli. V 2. poli sonda odkryla časť gotického okna zmenšeného v renesancii. Foto: Andrej Botek

¹² K uvedeným letnerom pozri: Oriško, 2004.

¹³ Na Slovensku sa to týka kapucínskeho kostola v Holíči, ktorý bol zrušený počas jozefínskych reforiem (Tkáčik, 2017, s. 51) a zmenený na farský kostol.

Obr. 28: Fasáda pôvodne románskeho kostola dominikánov v Banskej Štiavnici upravená v barokovo-klasicistickom štýle. Zdroj: Dvořáková, Tóthová, 1995, s. 28.

Pri slohových úpravách mám na mysli príklady, kedy staršia hmota ostáva v podstate zachovaná, dochádza však k celkovému slohovému výrazovému preriešeniu objektu, nielen dielčích prvkov. Toto môže byť uskutočnené alebo bez vlastného hmotového nárastu výlučne na staršej substancii, alebo spojené s hmotným nárastom (prístavby, prestavby). Sú to početné príklady (najmä barokizácií), ktoré podstatne zmenili pôsobenie objektov. Takéto razantné úpravy, ktoré úplne zmenili výraz interiéru, možno spomenúť v gotickom kostole v Marianke, alebo bratislavských klariskách (Bagin, Krajčí, 1988, s. 70). Rovnakou mierou slohové úpravy interiéru i exteriéru dokladajú dominikánsky kostol v Banskej Štiavnici (Dvořáková, Tóthová, 1995, s. 29), biskupský kostol v Nitre na hrade, kde stredoveká vrstva bola úplne zotretá barokovým nánosom (Bednár, Poláková, 2011, s. 204), františkánske kostoly v Bratislave a v Košiciach, farský v Brezovej pod Bradlom, kostol v Radošovciach a množstvo iných.

Záver

Ako vyplýva z predošlých odstavcov, spôsoby zásahov do staršej substancie sakrálnych objektov v historickom horizonte do konca 19. stor. sú rozličného charakteru, pričom závisia od rôznorodých faktorov. Uvedený príspevok sa snažil priniesť istú pomocnú klasifikáciu zásahov s ohľadom na jeho hmotovo-priestorový charakter. Nezaoberá sa príčinou takéhoto zásahu (čo bolo predmetom samostatného príspevku), ale spôsobom realizácie – t. j. jeho hmotovou intervenciou. Z toho vyplývajú určité nároky na typologický ponímanú klasifikáciu, ktorá však nie je vyčerpávajúca, ani neznamená jediný možný klasifikačný pohľad. Dôležitou skutočnosťou, ktorú si treba uvedomiť,

je časté narastanie hmoty objektu rôznorodými zásahmi počas stáročí – prestavbami, doplnkami, prístavbami, asanáciami, zmenami prvkov interiéru. Takéto príklady sú výsledkom konglomerátu zmien v priebehu historických etáp. Predložený príspevok poukázal na isté zákonitosti, ktoré v uvedenej problematike môžeme z realizovaných zásahov vyšpecifikovať, pričom príklady volí ťažiskovo z domáceho slovenského prostredia.

Bibliografia

- BABIRÁT, M., 2018. Kláštor kapucínov v Pezinku: k dejinám najstaršieho kapucínskeho konventu na Slovensku. In: Kvasnicová, M., Šeregi, M. (eds.) *Architektúra kláštorov a reholných domov na Slovensku. Dejiny a pamiatková ochrana*. Bratislava: Spektrum STU, ISBN 978-80-227-4876-6.
- BAGIN, A., KRAJČI, J. 1988. *Kostoly a kaplnky Hlavného mesta SSR Bratislavy*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, bez ISBN (SUKK č. 121/I-88).
- BARTEKOVÁ, A., 2014. Kostol sv. Štefana v Nitre-Párovciach. In: *Musaica XXVIII. Zborník FF UK*, Bratislava: Univerzita Komenského, s. 163-190, ISBN 978-80-223-2722-0.
- BEDNÁR, P., 2012. Nitra v časoch pôsobenia sv. Konštantína-Cyrila a sv. Metoda. In: Pnis, B., Ruttkay, M., Turčan, V. (eds.) *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Bratislava: SNM a Nitra: AÚ SAV, ISBN 978-80-8060-304-5.
- BEDNÁR, P., POLÁKOVÁ, Z., 2011. Katedrála sv. Emeráma. In: Judák, V., Bednár, P., Medvecký, J. (eds.) *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a katedrála sv. Emeráma v premenách času*. Nitra: Biskupský úrad v Nitre + AÚ SAV vo vydavateľstve Arte libris – Plekanec & Haviar, s. 184-207, ISBN 978-80-970809-8-3.
- BIELICH, M., BODORIKOVÁ, S., DÖRNHÖFEROVÁ, M., RAJNIC, T., PIECKOVÁ, E., DUBCOVÁ, V. 2020. Po stopách pradeda Audrey Hepburn: Výsledky archeologického výskumu kostola sv. Mikuláša v Kovarciach v rokoch 2016 – 2019. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, roč. 67, č. 2, s. 383-405, ISSN 0560-2793. <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.18>
- BÓNA, M. 2014. Výsledky umelecko-historického a architektonicko-historického výskumu r.k. Kostola sv. Juraja v Kostol'anoch pod Tribečom. In: *Musaica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 28, Bratislava: Univerzita Komenského, s. 127-162, ISBN 978-80-223-2450-2.
- BÓNA, M., GAŽIOVÁ, E. 2011. Výsledky architektonicko-historického výskumu r.k. kostola sv. Štefana kráľa v Kuzmiciach – časť Vítkovce. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra: Krajský pamiatkový úrad v Nitre, s. 145-156, ISBN 978-80-89395-15-6.

- BOTEK, A. 2005a. *Sakrálna architektúra. Tvorba vo vzťahu k historickej štruktúre*. Dizertačná práca, Bratislava: FA STU, sign. A*132.
- BOTEK, A. 2005b. Kostol a kláštor kapucínov v Bratislave. In: *Bratislava XVII. Zborník Mestského múzea v Bratislave*. Bratislava: Mestské múzeum v Bratislave, s. 65-94, ISBN 80-969270-2-7.
- BOTEK, A. 2006. Architektonicko-historický výskum kostola sv. Víta v Bratislave-Rusovciach. In: *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 17*, Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, s. 37-54, ISBN 80-89175-13-9.
- BOTEK, A. 2024. Hlavné príčiny zásahov do sakrálnej architektúry v historickom období s dôrazom na územie Slovenska. In: *Disputationes scientificae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, roč. 24, č. 2, s. 45-64, ISSN 1335-9185.
<https://doi.org/10.54937/dspt.2024.24.2.45-64>
- BOTEK, A., ERDELYI, R., PAULINY, P., VACHOVÁ, B. 2016. Výsledky výskumu kostola v Šamoríne. In: *Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2016*. Plzeň: klub Augusta Sedláčka, s. 31-40, ISBN 978-80-87170-48-9.
- BOTEK, A., KSIAŽEKOVÁ, V. 2022. Sakrálna architektúra v 19. storočí ako prejav historického vedomia. Vývoj názorov a metodiky obnovy s ohľadom na Slovensko. In: *Verbum Historiae*, Vol. 10, Iss. 1, s. 22-40, ISSN 1339-4053.
- CORDENAU-WINDAUER, S. 2010. Der frühe Kirchenbau in Altbayern. In: Poláček, L, Maříková-Kubková, J. (eds.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII*. Brno: Archeologický ústav ČAV, s. 205-218, ISSN 1804-1345.
- DORICA, J. 2011. Reštautovanie rotundy sv. Juraja v Nitrianskej Blatnici v pohľade nových zistení. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra: Krajský pamiatkový úrad v Nitre, s. 113-128, ISBN 978-80-89395-15-6.
- DVOŘÁKOVÁ, V., TÓTHOVÁ, Š. (eds.). 1995. *Banská Štiavnica. Svetové kultúrne dedičstvo*. Bratislava: Pamiatkový ústav Bratislava. ISBN 80-967163-0-1.
- FILIPEK, A. 2000. Vplyv chrámového priestoru na liturgické zhromaždenie. In: Kvasnicová, M. – Šlachta, Š. – Čarný, L. (eds.). *Miesto pre modlitbu. Zborník z konferencie*. Bratislava: VŠVU, s. 37-40, ISBN 80-88675-74-X.
- FILIPEK, A. 2001. Chrám – teologický pohľad na dom božieho ľudu. In: *Kostol ako symbol. Zborník prednášok. 3. ročník Dni Ladislava Hanusa 29. – 30.9.2000, Ružomberok*. Bratislava: Združenie kresťanských pracovníkov kultúry, s. 7-13, ISBN 80-968641-0-6.
- FILIPEK, A. 2010. *Jezuitský kostol v Bratislave*. Trnava: Dobrá kniha, ISBN 978-80-71741-678-4.
- FUHRMANN, F. 1965. *Franziskanerkirche Salzburg*. Salzburg: Verlag St. Peter.

- GALUŠKA, L. 2014. Křesťanství v období byzantské misie a Metodějova arcibiskupství na bázi archeologických pramenů z oblasti Veligradu – Starého Města a Uherského Hradiště. In: Kouřil, P. et al. (eds.). *Cyrlometodějská misie a Evropa: 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno: AÚ AV ČR, 2014, s. 74-85, ISBN 978-80-86023-50-2.
- HOŠŠO, J., LESÁK, B. 1999. Sakrálné stavby pri kostole sv. Vavrinca v Bratislave. In: *Pamiatky a múzeá*, roč. 48, č. 4, s. 12-14, ISSN 1335-4353.
- HROMADOVÁ, L. 1979. *Levoča. Pamiatková rezervácia*. Bratislava: Tatran, bez ISBN (61-968-79).
- HRUBÝ, V. 1965. *Staré Město. Velkomoravský Velehrad*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, bez ISBN (21-144-65).
- HUDECOVÁ, V. 1995. Románska rotunda v Badane. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, roč. 44, č. 1, s. 40-41, ISSN 1335-4353.
- HUML, V. 1996. Pražské kostely sv. Michala a sv. Haštala na Starém Městě ve světle nových archeologických výskumů. In: *Archaeologia historica*, roč. 21, č. 1, s. 17-29, ISSN 0231-5823.
- JANOVSKÁ, M. 2010: Výsledky architektonicko-historického výskumu Katedrály sv. Martina v Spišskej Kapitule. In: *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok*, 2010, roč. 22, Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, s. 199-219. Obrazová príloha XII-XV, ISBN 978-80-89175-44-4.
- KACZAROVÁ, I., BOTOŠ, A. 2006. Archeologický výskum v interiéri kostola evanjelickej cirkvi a. v. v Kalinove-Hrabove. In: *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 17*, Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, s. 55-62, ISBN 80-89175-13-9.
- KAHOUN, K. 2002a. *Gotická sakrálna architektúra Slovenska*. Bratislava: Karol Kahoun, ISBN 80-968564-8-0.
- KAHOUN, K. 2002b. Kresťanský kostol – formovanie a vzťah hlavného a vedľajšieho priestoru v hodnotách devotio privata. In: Hlinický, J. a kol. *Sakrálny priestor na začiatku 21. storočia*. Trnava: Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity, s. 52-56, ISBN 80-89074-13-8.
- KALINOVÁ, M., 2010. Pamiatkový výskum fasád kostola sv. Alžbety Uhorskej v Šaštíne-Strážach. In: *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok*, 2010, roč. 22, Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, s. 166-181. Obrazová príloha X-XI, ISBN 978-80-89175-44-4.
- KARASOVÁ, Z. 1991. Pamiatková starostlivosť 19. storočia ako jeden z prejavov historizmu. Reštaurátorský purizmus. In: *ARS, časopis Ústavu dejín umenia SAV*, roč. 24, č. 3, s. 203-213, ISSN 0044-9008.
- KLUCKERT, E. 1997. Romanesque painting. In: Toman, R. (ed.). *Romanesque. Architecture Sculpture Painting*. Köln: Könemann Verlagsgesellschaft, s. 382-460, ISBN 3-89508-447-6.

- KONDRLA, P. 2013. Tradícia a jej miesto v náboženskom diskurze. In: Lukáčová, M. – Husár, M. – Ivanič, P. – Hetényi, M. (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, ISBN 978-80-558-0401-9, s. 598-607.
- KRESÁNEK, P. 2009. *Slovensko. Ilustrovaná encyklopédia pamiatok*. Bratislava: Simplicissimus, ISBN 978-80-969839-0-2.
- KUHN, I. 1982. Renesančná architektúra na Slovensku. In: *ARS, časopis Ústavu dejín umenia SAV*, roč. 16, č. 2, s. 16-72, ISSN 0044-9008.
- ORIŠKO, Š., 2004. Prvé stredoveké stavby žebrových reholí na Slovensku. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, roč. 53, č. 1, s. 15-22.
- PATERKA, P., BISTÁK, P., ŠIMKOVIC, M., TIRPÁK, J. 2011. Archeologický a architektonicko-historický výskum kostola sv. Michala v Podhoranoch-Sokolníkoch. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja*. Nitra: KPU, s. 169-182, ISBN 978-80-89395-15-6.
- PAULUSOVÁ, S. 2011. Dražovce – románsky kostol sv. Michala – pamiatkový výskum a metodika obnovy. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja*. Nitra: KPU, s. 103-112, ISBN 978-80-89395-15-6.
- POJSL, M. 2004. Dějiny křesťanské architektury. In: Vaverka, J. (ed.). *Moderní sakrální stavby*. Brno: Vysoké učení technické, Fakulta architektury, s. 24-35, ISBN 80-214-2791-4.
- POMFYOVÁ, B. 2021. Nebeský Jeruzalem – Šalamúnov chrám – kostol: sakralizácia kresťanskej architektúry (niekoľko tiež k veľkej téme). In: *ARS, časopis Ústavu dejín umenia SAV*, roč. 54, č. 2, s. 103-139, ISSN 0044-9008 (print), 2729-7349 (online).
<https://doi.org/10.31577/ars-2021-0005>
- PUŠKÁROVÁ, B., PUŠKÁR, I. 1977. *Spišská Sobota. Pamiatková rezervácia*. Bratislava: Tatran, bez ISBN (61-793-77; 401/24/857).
- RAGAČ, R. a kol. 2010. *Zlatý vek cisárskej rezidencie v Holiči v období Františka Štefana I. Lotrinského*. Skalica: Regionálna rozvojová agentúra, ISBN 978-80-970317-0-1.
- RUTTKAY, A. 1997. Archeologický výskum kostola sv. Michala v Nitre, časť Dražovce a v jeho okolí – informácia o výsledkoch. In: *Archaeologia historica*, roč. 22, č. 1, s. 9-20, ISSN 0231-5823.
- RUTTKAY, M. 2011. Možnosti prezentácie zaniknutých kostolov v Nitre na Martinskom vrchu. In: *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja. Zborník zo seminára a katalóg k výstave*. Nitra: Krajský pamiatkový úrad v Nitre, s. 59-68, ISBN 978-80-89395-15-6.
- SAMUEL, M. 2013. Záchranný výskum pri kostole Narodenia Panny Márie vo Veľkých Chyndiciach. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, č. 53, 133-147, ISSN 0560-2793.
- SLIVKA, M., JAVORSKÝ, F. 1984. Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany. In: *Archaeologia Historica*, roč. 9, č. 1, s. 193-214, bez ISBN (pov. č. MK ČSR 8635/84-III/I).

- SUCHÝ, Ľ., SABOL, D., VINIČEKOVÁ, Ľ., ĎURČEKOVÁ, Ľ.,
SENDEKOVÁ, E. 2010. Stročin. Architektonicko-historický výskum
a obnova stredovekého kostola sv. Mikuláša. In: *Dějiny staveb. Sborník
příspěvků z konference Dějiny staveb 2016*. Plzeň: klub Augusta
Sedláčka, s. 123-128, ISBN 978-80-87170-48-9.
- ŠÁŠKY, L. 1981. *Kamenná krása našich miest*. Bratislava: Osveta, bez ISBN
(70-034-81).
- TAJKOV, P. 2012. *Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom
Slovensku*. Košice: Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach,
ISBN 978-80-553-9030-9.
- TKÁČIK, L. 2017. *Kapucíni na Slovensku. / 1674 / 1987 / 2017*. Bratislava:
Minor, ISBN 978-80-89888-01-6.
- TKÁČIK, L. 2020. Poznámky k fenomenológii samoty. In: *Studia
Capuccinorum Boziniensia V*, s. 144-158, ISSN 2585-8025.
- TOGNER, M. 1989. *Stredoveká nástenná maľba v Gemeri*. Bratislava:
Tatran, ISBN 80-222-0027-1.
- VALEKOVÁ, A. 2009. K pamiatkovej obnove kostola sv. Juraja. In:
Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 21, Bratislava: PUSR, Praha:
AÚ AVČR, s. 183-198, ISBN 978-80-89175-36-9,
ISSN 987-80-87365-21-2.
- ŽÁRY, J. 1986. Dvojloďové kostoly na Spiši. Bratislava: Tatran. Bez ISBN
(č. 61-820-86).

*Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/0723/23 Sakrálny priestor na začiatku
21. storočia.*

Doc. Mgr. Ing. arch. Andrej Botek, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok
Slovenská technická univerzita v Bratislave, Fakulta architektúry a dizajnu
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava
andrej.botek@stuba.sk